

Giedrius Unikauskas**LITERATŪRIŠKUMO PROBLEMA**

Literatūriškumas apskritai nėra jokia problema; tai ta tyrimų sritis, kurioje ir dėl kurios triūsijama visą šimtmetį ir kuri aprūpina darbu jau kelias literatūrologų kartas. Tačiau vis vien tikslinga kelti literatūriškumo klausimą kaip problemą, nors visi ir sakytų, kad ji niekuo nepagrįsta.

Ieškodamas literatūriškumo, prarandu gebėjimą skaityti mąstydamas. Literatūriškumo skaitymas – tai nesiliaujantis grėžiojimas atgal, į tai, kaip formos-struktūros samprata įteisina vienokį ar kitokį skaitančiojo požiūrį į tekstą, ir kiek ši struktūra-forma leidžia įteisingi kūrinio sampratą.

Antroji problema – kaip įvertinti tai, ką pažįstame arba sužinome skaitydami kūrinį literatūriškai, sukurdami aiškinamąjį tekstą – metakalbą apie kūrinį, kurios realumą gali nustatyti tik kita, ją paaiškinanti metakalba ir t. t., kol pagaliau kūrinys redukuojamas į abstrakčią schemą, kurios realumui nustatyti neįmanoma surasti kriterijų. O vėliau, grįžtamuojų judesiu atkūrę sistemos sistemiskumą ir kūrinį įteisingę kaip jos realizacijos variantų galimybę, mes tarsi atliekame paradoksalų mąstymo judesį, realybę matuodami nerealybės begalybiškumu. Toks dėsnių kūrimas ir aiškinimas galbūt yra dėsningas ir save pateisinantis kalbininko – kalboje, kada bandoma suvokti kalbos sistemos mechanizmą, kalbos kalbiškumą vidujai, redukuojant esminę kalbos funkciją, tačiau tai neleidžia suprasti kūrinio, kuris, nors ir būdamas kalbinis savo medžiagiškumu, savo būvimo pobūdžiu nėra to medžiagiškumo išraiška.

Trečiasis dalykas, kurį jau dabar, literatūriškumo raiškos įkarštyje, galima priimti su pašaipą – tai pretenzijos iš naujo perrašyti kaip

paskutinį ir teisingiausią variantą (kadangi čia paisoma tik objektyvumo kriterijų) literatūros istoriją, kuri yra vidujai formaliai nepriklausoma, egzistuojanti pagal savo raidos dėsnius.

Tiesa, šios pretenzijos lietuvių literatūroje dar nerealizuotos, nėra netgi atviro grąsinimo tai padaryti, tačiau reikia būti nuosekliems, nes gali kilti įtarimas dėl formalios analizės efektyvumo. Jau dabar atrodo abejotina, nes galima pastebėti, kad Greimo semiotinės analizės metodas, kurį taip efektyviai taiko S. Žukas ir kiti literatūrologai, remiasi labai skrupulinga kūrinių atranka savojo metodo efektyvumui pavaizduoti. O gal pats Greimas, savo analizės pavyzdžiais taip sužavėjęs mus tirdamas lietuvių mitologiją ir pateikdamas naujų kūrinių aiškinimo pavyzdžius (daugiausia iš prancūzų literatūros ir būtent to laikotarpio, kai prancūzų literatūra, anot Barto, susimąstė ties tuo, kas ji yra pati savaime išeidama į naująjį pasaulį, tiksliau, kai dabartinis pasaulis privertė ją susimąstyti, kas ji yra pati savaime), nustatė šios analizės taikymo ribas dviprasmiškai sulygindamas mitologinę sąmonę su šiuolaikine pasaulėžiūra, mito laiką sugretindamas su dabartine laiko samprata, kurią pavadinčiau reinkarnacijos sindromu. Tačiau, kaip sakiau, reikia būti nuosekliems, ir visus kūrinius, kurie sudaro kokios nors tautinės literatūros aukso fondą, išanalizuoti naujais metodais. Tiesa, semiotikai dievogojasi, kad jų analizė yra labai skrupulinga, kad net mažiausio kūrinio, kokio eilėraštko aiškinimas užima daug laiko ir išseikvoja daugybę popieriaus. Tačiau, gal ne taip skrupulingai, bet dėsningai ir paprasčiau, vis tiek būtų galima pateikti bendrąjį literatūros raidos vaizdą,

kuris gal būtų šiek tiek panašus į lietuvių kalbos raidos istoriją, tačiau liestų visai kitus dalykus. Štai S. Žukas išaiškino H. Radausko "Fontaną". Laikas būtų panagrinėti ir kitus reikšmingus ir netgi labai šiuolaikinius mūsų literatūros kūrinius. Kodėl nesutelkus brigados specialistų, kurie pagaliau atskleistų B. Radzevičiaus "Priešaušrio vieškelį" mitą ir pristatytų šį kūrinį kaip literatūros formų literatūriškumo raidos momentą.

V. Kubilius, aprašydamas XX a. lietuvių literatūros raidą, labai gudriai padalijo ją į dvi dalis: tą dalį, kuriai galioja literatūriškumo samprata su visu būriu neoromantikų, realistų, simbolistų, ir tą dalį, kurioje surinkti vieniši nevykėliai, nesugebėję įsilieti į bendrą literatūros srautą (Broniaus Radzevičiaus žodžiai). Tiesa, iš pastarųjų sudarinėjamos įvairios grupės, pvz., Pasipriešinimo literatūra arba Perskeltos literatūros integracija. Tačiau netgi patį didžiausią skyrių, kuris apima tarybinę literatūrą, galima būtų pateikti atsižvelgiant į formos dinamiką, juk to laiko literatūra dažniausiai yra netgi labai literatūriška – formali, t. y. tokia, kurią galima mąstyti kaip tarybinio laikotarpio literatūriškumo sampratos išraišką ir kuri yra dėsningas formos raidos momentas.

Prisipažinsiu, kad mintis, jog ne visur galioja literatūriškumo samprata, mane labai nudžiugino. Bet kuriam svečiui iš Europos sąjungos galėsiu pasakyti: "Štai, mes dar turime savo literatūrą. Ir nors liktų tik viena literatūriškumo neįveikta knyga, aš vis tiek būčiau laimingas, lyg stovėčiau prieš Mikelandželo Dovydą ir prisiminčiau juokingą istoriją apie Violflino Dovydą, kuris sugadino publikos skonį".

Ką gi iš tikrųjų norėjau pasakyti arba ką siūlau veikti literatams literatūrologams?

Žinoma, siūlau prisiminti senąją kūrinių kaip formos ir turinio sampratą. Ji bent jau skatina gebėjimą prasiskverbti anapus žodžių-daiktų, žodžių-sąvokų ir atrasti knygos-kūrinių prasmę kaip palaikančią ir iškeliančią tas formas – žodžius, daiktus, sąvokas. Reikėtų bent jau išsaugoti šią kūrinių sampratos galimybę,

kol šių dienų inertiška tendencija neišsieikvos, pasilikdama šiapus žodžių ir nedrįsdama žengti to rizikingo žingsnio, kuris yra mąstymas, kuris, anot Heidegerio, yra geismas, geismo apmąstymas, esinių suvokimas, pažįstant juose savąjį geismą juose mąstyti.

Beveik visi šių laikų literatūros, meno, pasaulio aiškinimo būdai sąmonę atskiria nuo dalykų, kuriuos sąmonė mąsto. Tokia stovėsena leidžia išvengti pažinimo padarinių patirties, tačiau todėl sąmonė tampa dviprasmiška, savo buvimo būdu kaip gebėjimo gebėjimas, taip įgydama šiuolaikinio pasaulio formą.

Gebėjimas pasaulyje atsipalaiduoja nuo pirmapradiško gebėjimo "tam, kad ..." ir tampa grynųjų gebėjimų kaip galbūt ir labai taisyklinga gebėjimo forma, virtuozišku gebėjimu dėl gebėjimo. Pasaulis kaip grynųjų gebėjimų pasaulis, galėjimų pažinimo pasaulis atveria tokias žmogaus galias, kurios įgalina jį būti kitaip negu pirmapradiškame čia būties "tam, kad ...". Valia, anksčiau veikusi kaip išorinė valia, kurios atžvilgiu žmogus realizuoja savo laisvę, įsividujina žmoguje kaip valios geismas, tuo pajungdamas sąmonę geismui ir apskritai sąmonę darydamas geismo tenkintoja, bet ne sąmoningu geismu. Iš čia tokia populiarė dvilypės sąmonės formos samprata kaip sąmonė ir pašamonė. Tokios savimonės raida pateikia stulbinančių sąmonės atskleidimo pavyzdžių. Dabar daug kas linkę manyti, kad tikroji sąmonė yra pašamonė, o sąmonė – tai greičiau nebe sąmonė kaip nesąmonė. Prieš tokią įgeismintą sąmonę įvairiausi daiktai iškyla kaip apsinuoginusios duotybės, kurių pasyvi sąmonė nesugeba įvardyti.

Tad pasaulis gebėjimą padaro savitiksli – pats pasaulis tampa savitikslių gebėjimų pasaulis, kuriame kiekvienas gebėjimas kaip gebėjimo gebėjimas susikuria galios galiojimo laukus. Pasaulis susideda iš galios laukų, kurie tarpusavyje realizuodami hėgeliškos pasaulio dvasios geismą sau, galios, besistengiančios išsivaduoti, atsipalaiduoti iš visų būties formų, suvokiamų kaip sąlygiškų, netikrų, kaip netiesiogiai ją išreiškiančių, nors iš tikrųjų ją įpareigojančių, – taip ji atsisako pirminio

įsipareigojančio rūpesčio, naikindama čia būties prasmę, naikindama dirvą kitokiam pasauliui ir savo pačios pagrindą.

Šis pasaulis geidžia būti visų pasaulių paskutinis pasaulis – pasaulis pabaiga. Savame čia-būtiškam pasaulyje žmogus žiūri į daiktus kitaip, nei būdamas determinuotas pasaulio dvasios pasaulėvaizdžio, kuriame įvairiausi esiniai iškyla tarsi iš miglos (nežinia iš kur kaip apsinuoginančios duotybės jo pasyviai sąmonei). Savame pasaulyje žmogus pažįsta savo daiktus kaip svyrančius, krin-tančius. Žmogus savo pasaulyje priverstas žiūrėti anapus daiktų, suvokdamas visų jų lemtį ir suvokdamas savąją lemtį. Ten kreipiama ir jo malda kaip į ontologinę Dievo buvimo vietą. Jis meldžiasi tam daiktų-formų palaikytojui ir yra įsipareigojęs jam. Ir, kol dar gyvuoja šis čia-būtiškas pasaulis, gali rasti kitas pasaulis su kitokia bendruomene kaip alternatyva dabartinei pasaulio dvasiai.

Atsisakydamas savo lemties, geismas atsisako pažinti save, jis teigia tik savo teisę geisti, vadovaudamasis niekuo neįpareigojančia pažinimo forma, formaliai išskaidydamas geismo objektą į tai, kas geistina ir į tai, kas negeistina, ir tuo patenkina geismą.

Tuo galima paaiškinti nereikšmingos reikšmės kompleksą, kuriuo serga visos šiuolaikinės semiotikos kaip mąstymo pakaitalai (šia prasme psichoanalizė yra tapati geismo semiotikai), tiek, kiek reikšmė yra geismo reikšmė, patenkianti geismą reikšmė, bet neatverianti geismo reikšmė. Semiotinė kalba galima būtų išreikšti, kad transformuojamas geismo objektas be jokio pavojaus geidžiančiam.

Kitu atveju, kai geismas atpažįsta save esinyje, transformuojasi pats geidžiantysis. Tada subjektas – veikėjas susiduria su savo lemtimi kaip gyvenimo (ne pažinimo) forma būtiškai. Greimas turėjo drąsos išsakyti savo nereikšmingos reikšmės kompleksą, sakydamas, kad gyvenime yra labai nedaug reikšmingų dalykų, apie kuriuos verta mąstyti. Tie žodžiai, man atrodo, paneigia visą jo semiotiką kaip reikšmių be reikšmės mokslą ir verčia sugrįžti į gyvenimą su daiktais, į lemtingą gyvenimą,

numatant aplinkoje savo lemtį ir tuo nuskaidinant geismą – aristoteliškas katarsis.

Meno kūrinys galėtų būti kelias, jeigu nebūtų kliūtis, išeiti iš pasaulio dvasios galių lauko, jeigu jame išsaugomas pirmapradis klausinėjimas kaip įvietinantis geismo išsklaidas, kaip klausimas, užduodamas pačiam lemčiam.

Taigi kūrinys pačia savo esme, paskirti-mi yra išėjimas anapus formos – žodžių, daiktų, sąvokų kaip klausimas lemčiam, susitikimas su ja.

Vadinasi, bet kuri šiuolaikinė kūrinio aiškino teorija, pagrįsta geismo atskyrimu nuo esinio, tik paaiškina esinį geismui, bet nepaaiškina geismo esinyje.

Literatūra dabar iš tiesų pasidarė dvi-prasmiška. Ją galime suvokti kaip meno kūrinį, kuriuos mokomės skaityti, suprasti, įbūtinti juos savo gyvenime ir gyvenimą įbūtinti per juos. Tačiau, kaip teigia R. Bartas, kada literatūra susimąstė ties savo forma, kas ji yra pati savaime, ji tapo literatūriškumo išraiška, tarsi literatūriškumas būtų literatūros pagrindas. Panašiai kvailiojo Platonas, bandydamas suvokti daiktų esmę ir kiekvienam daiktui ieškodamas jį pagrindžiančios idėjos, pvz., stalas – stališkumas, lempa – lempiškas, literatūra – literatūriškumas. Aristotelis vėliau sutvarkė šią Platono žaidimų aikštelę, paversdamas ją akademiko kabinetu. Panašų darbą galbūt atliko ir A. J. Greimas, tačiau jis „užmiršo“ kūrinio sampratą. Jo teorija skirta susiorientuoti literatūriškume ir šių laikų pasaulyje, bet nepadeda jo suprasti. Dabar net paauglys gali analizuoti literatūros kūrinį, išskaidydamas jį į aktantus, veiksmą veikiančius ar patiriančius, ir įsivaizduoti, kad sukurti literatūros kūrinį yra labai paprasta: tiesiog reikia išgalvoti šiems aktantams vardus ir jie patys sužais kūrinio siužetą.

Tačiau literatūros kūrinys nėra išmonė, įteisinanti poetinę priemonę kaip vienintelę kūrinio meniškumo išraišką medžiagos atžvilgiu. Poetinė priemonė – forma yra nulemta jau buvusios kalbos, to, kas jau buvo vienaip ar kitaip pasakyta, suprasta. Ta padėtis, kaip buvo – dabar, yra pati kalba, susiejanti laiki-

numus. Poetinė priemonė realizuoja save, išreikšdama buvo – dabar sąsają, kuri yra prasminga ateičiai.

Formalus požiūris, suprasdamas kūrybos procesą kaip formos ir medžiagos santykį, šią skirtumą sąsają sunaikina abstrakčia laiko niveliacija. Pagal juos buvo atmetamas kaip medžiaginis paprastumas, visi buvo momentai, jų skirtumai išnyksta. Lieka tik dabar išskirtinumas kaip abstraktus kūrinio laikas, kuriame tarpusavyje grumiasi dėl išraiškos galimybės ne praeities ir dabarties momentai, ne atmintis, susikertanti su dabarties matymu ir mąstymu, bet iš užmaršties kilęs mąstymas kaip naivus veršiuko žvilgsnis, regintis tik blankius ženklus, kuriems išreikšti reikia išgalvoti ir pasirinkti tinkamą būdą bei priemonę.

Atsietas geismas mąsto pasaulį įsivaizduodamas. Išgryninta estetinė funkcija kūrinių priešpastato kūriniui, kūrinyje tampa vidinių meninių literatūrinių dėsnių – literatūriškumo momentas, serijinis kūrinyje, netekęs savo originalumo – kilmės liudijimo, ištakos nuorodos ir nuorodos į pačią ištaką. Čia nebelieka kūrybos kaip kuriamojo ir kuriančiojo dialogo paradokso – kas ką kuria, tėra tik efektai, išgaunami iš perkuriamos medžiagos.

Efektivumas – pasaulio atžvilgiu generuojančio numatymo, planavimo pradą. Literatūra panorą būti įtraukta į pasaulio įvykių sūkurį, susidrovėjusi dėl savo paprastumo, naivaus tikėjimo pakeisti pasaulį.

Elegiška pabaiga

Kartais žmonės išardo ir vėl sudeda juos supančius daiktus, kai šie nusidėvi arba sūgenda. Visai kitaip elgiasi vaikai. Jie ardo daiktus norėdami juos pažinti, susipažinti. Gal taip vaikiškai elgėsi ir literatūriškumo tyrinėtojai išardę knygas į atskirus lapus, išpjaustę mintis saugančius žodžius, norėdami sužinoti, kaip jie tarpusavyje jungiasi. Tačiau, kai vėl reikėjo sudėti knygą, kažkas nesisekė, ir naujai sudėta knyga išėjo labai nevykusi – geriau iš viso į ją nežiūrėti, – ir ji buvo paslėpta, o jos

vietoje susiformavo literatūriškumo samprata – mokslas, kaip daryti literatūrą, kuri nuo šiol neranda ir tebeieško savo namų – knygų.

Literatūriškumą galima suvokti kaip serijinių kūrinių – knygų gamybos procesą ir jį skatinančių faktorių paiešką. Originalumas dabar suvokiamas ne kaip Pakartojimas (didžiaja raide), įvykis prilygsta stebuklui, bet kaip kuo keistesnis pasikartojimas.

Visi originalieji 19 a. pabaigos ar 20 a. pradžios rašytojai, pvz., Džoisas, Prustas, tapo serijinių kūrinių pradžia. Dabar jų kūryba vertinama kaip skirtingos pozos arba stovėsenos, leidžiančios vienaip ar kitaip būti pasaulyje. Tokių pozų atsirado labai daug ir įvairių, pvz., pakaruoklio poza arba krintančio lektuvo poza – kaip gebėjimo gebėti išraiška.

Potekstė

Tai, ko dar nesugebėjau įterpti į šį pasakojimą, bet ką turėdamas galvoje bandžiau rašyti, prie ko stengiausi priartėti, norėčiau paminėti atskirai.

P. P. Pasolini filmo “Sodoma” vaizdavimo centre visomis kultūrinėmis vertybėmis paženklinta sąmonė atranda vis tobulesnius geismo patenkinimo būdus, “įsivaizduodama” būtybes savo galios lauke. Žiūrovas gali pasimėgauti nuogų kūnų grakštumu, barokinių architektūros formų dinamika, virtuozų atliekama muzika, genialia poezija dar ir dar “išsikraudamas”, paskęsdamas patenkinto geismo rimty, jei tik gebėtų išverti tą pasaulėžiūros transformaciją, kuri pagaliau leidžia pasmerktųjų ištarmėje išgirsti orfejišką kalbos skambumą, išvysti afroditišką jos kūno taurumą, amūrišką judesių žaismingumą. Tuo galima žavėtis, jeigu užmirštum, kad tos “įsivaizduojamos” būtybės pasmerktos realiai kančiai, kad įgeismintos sąmonės akivaizdoje tos būtybės-žmonės prakeikia savo kalbos skambesį, kūno taurumą, judesių žaismingumą – visą tą prigimtini grožį, kuris įgeismintos sąmonės lauke virto gebėjimu ją patenkinti.

Literatūra

Bartas R. Teksto malonumas. Vilnius, 1991.
Greimas A. J. Iš arti ir iš toli. Vilnius, 1991.
Kubilius V. XX a. literatūra. Vilnius, 1995.

Radauskas H. Apie kūrybą ir save // Recenzijos ir straipsniai. Henrikas Radauskas atsiminimuose ir kritikoje. Vilnius, 1995.
Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет. Москва, 1993.

Giedrius Unikauskas

THE LIMITATIONS OF FORMALISM

Summary

This article is another attempt to define the scope of literature, to consider methods and achievements in literary scholarship, and to weigh theoretical alternatives. Literary creation is understood here as a complex of form and content, and the opinion here expressed is that that formal analysis alone is an inadequate approach to questions of literary meaning.